

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Jezus in historisch perspectief. Jezus in het licht van eigentijdse religieuze bewegingen in Palestina

Zwetsloot, F.J.M.

Citation

Zwetsloot, F. J. M. (1985). Jezus in historisch perspectief. Jezus in het licht van eigentijdse religieuze bewegingen in Palestina. *Leidschrift : Millenarisme: Religie Of Sociaal Protest?*, 1(May), 11-28. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/72898>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/72898>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Jezus in historisch perspectief

JEZUS IN HET LICHT VAN EIGENTIJDSE RELIGIEUZE BEWEGINGEN IN PALESTINA

Historisch onderzoek over Jezus van Nazareth is een ingewikkeld proces waarbij men steeds weer geconfronteerd wordt met de spanning tussen wetenschap en geloof. Dit wordt begrijpelijk als men bedenkt dat het evangelie de schriftelijke verkondiging is van een nieuw geloof, maar tevens de enige geschiedkundige bron over het leven van Jezus. Gelukkig blijken er ook minder tweeslachtige bronnen te bestaan over de politieke en religieuze ontwikkelingen in Palestina ten tijde van Jezus.

In deze periode waren er drie bewegingen die een religieuze vernieuwing nastreefden. In het evangelie worden op hun ideeën directe of indirecte toespelingen gemaakt. In dit artikel staat het verband tussen het optreden van Jezus en de ideeën die bij deze eigentijdse, religieuze groeperingen leefden, centraal. Met een toelichting over de bronnen zal ik het artikel beginnen. Om een goed begrip te krijgen van de ideeën uit zijn tijd zal ik daarna een beknopt overzicht geven van de geschiedenis van het Jodendom en de aard van dit geloof. Tenslotte zal het messiaans karakter van Jezus aan de orde komen. Dit zal in verband gebracht worden met de verwachtingen, die hierover in zijn tijd leefden, maar ook met soortgelijke bewegingen, die zich voordeden bij primitieve volken.

DE BRONNEN

Voor zover bekend is er tijdens zijn leven over Jezus van Nazareth niets op schrift gesteld. De enige min of meer eigentijdse bronnen zijn de vier evangeliën van Mattheüs, Marcus, Lucas en Johannes.¹ De opschriftstelling hiervan wordt door de meeste bijbelgeleerden geacht te hebben plaatsgevonden in jaren vlak voor of vlak na de

verwoesting van Jeruzalem door de Romeinen (70 n.C.).² Het evangelie van Johannes is later op schrift gesteld dan de eerste drie, die vanwege hun grote onderlinge overeenkomsten de synoptische evangeliën genoemd worden. Dit jongste evangelie is ook poëtischer van aard en laat veel sterker de goddelijke Jezus naar voren komen. Daarom is het hier minder relevant.

Over de mate van betrouwbaarheid van de historische gegevens in de synoptische evangeliën wordt vooral sinds de opkomst van de bron-kritische geschiedwetenschap verschillend gedacht. Het blijkt dat de evangeliën de oud-testamentische traditie voortzetten, waarin met behulp van historische gebeurtenissen een goddelijke wilsbeschikking aangetoond wordt. Vanwege dit doelmatige karakter: zijn ze selectief met het aangeven van historische gebeurtenissen en soms ook strijdig met de historische werkelijkheid. Dat de synoptische evangeliën ook onderling strijdig kunnen zijn, wordt bijvoorbeeld geïllustreerd door de datering van het geboorteverhaal van Jezus bij Lucas en Mattheüs.³

Wil men het optreden van Jezus in een betrouwbare historische context zetten, dan zal men zich moeten richten op de geschiedschrijving over contemporaine religieuze en politieke ontwikkelingen in de joodse samenleving. We beschikken dan over uitgebreide informatie van de geschiedschrijvers Flavius Josephus, Philo van Alexandrië en Plinius de Oudere. Bij Flavius Josephus, van wie de meeste historische bronnen over dit onderwerp afkomstig zijn, moet er echter rekening gehouden worden met een politiek gekleurd beeld, aangezien deze jood in de burgeroorlog van zijn volk aan de kant van de Romeinse factie streed. De vondst van vele oude joodse manuscripten in 1947 is voor dit onderwerp ook van belang. Deze zogenaamde Dode Zee-rollen hebben bijgedragen tot verdieping en nuancering van het begrip van het religieuze klimaat in Palestina ten tijde van Jezus.

HET JODENDOM

"Trek weg uit uw land, uit uw stam en het huis van uw vader, naar het land dat ik U tonen zal. Ik zal een groot volk van U maken, U zegenen en uw naam beroemd maken, zodat hij ten zegen zal zijn. Ik zal zegenen die U zegent, vervloeken die U vervloekt. En in U zullen wor-

den gezegend alle geslachten der aarde".⁴

Met deze belofte van de joodse god Jahweh aan de aartsvader Abraham begint de met het beloofde land verbonden geschiedenis van het joodse volk zoals dat in het Oude Testament beschreven staat. Deze belofte werd later bevestigd in het verbond dat Jahweh met het joodse volk sloot op de berg Sinaï, toen Mozes de joden uit Egyptische slavernij via de woestijn naar het beloofde land leidde. Tijdens deze uittocht, de Exodus genaamd, werd ook de Wet door Jahweh aan Mozes gedictieerd. Hierin wordt beschreven op welke wijze de joden het Verbond met God dienen na te leven en te eerbiedigen. Belofte, Verbond en Wet alsmede de ontstaansgeschiedenis van het joodse volk staan opgetekend in de vijf boeken van Mozes. Deze boeken worden door de joden als geheel de Wet ofwel Thora genoemd. Deze Thora vormt voor de joodse gelovigen het belangrijkste richtsnoer waarnaar zij hun leven inrichten.

De geschiedenis van het joodse volk wordt door hen beschouwd als een geleidelijke openbaring van Jahweh's wil en een voortdurende beproeving van het verbond dat hij met hen sloot. Daarom wordt de joodse geschiedenis heilsgeschiedenis genoemd. Een belangrijk onderdeel van dat heil was gelegen in het door God beloofde land Kanaän, later Palestina genoemd. Dit land was de smalle, vruchtbare kuststrook aan de Middellandse Zee, waar de voornaamste verbindingswegen tussen Egypte en Mesopotamië gelegen waren. Dit gebied bleef dan ook tot op de dag van vandaag een strijdpunt van de omringende grootmachten. De joodse stammen die zich in dit gebied wilden vestigen, hebben pas na vele eeuwen een dusdanige daadkracht weten te bundelen, dat zij de vijandige stammen konden verdrijven en de stad Jeruzalem konden overerven.⁵ Dit geschiedde tijdens de regering van koning David van 1010 tot 970 v. C. Dit was de eerste keer dat de belofte van Jahweh in vervulling ging en de joden zich het beloofde land, dat zij Israël noemden, konden toeëigenen. Al na de regering van Davids zoon Salomon echter verloor het rijk zijn eenheid en werd geleidelijk aan een steeds gewilliger prooi voor zijn omringende belagers. Na de komst van de Assyriërs in de 8e eeuw moesten de joden een onafgebroken overheersing dulden. Achtereenvolgens kwamen Assyriërs, Babyloniërs, Perzen, Ptolemeëën, Seleuciden en Romeinen aan de macht.

Het is niet verbazingwekkend dat deze geschiedenis van vrijwel ononderbroken buitenlandse overheersing van de joden haar weerslag had

op de joodse visie op hun verbond met God. Het steeds terugkerende leed werd uitgelegd als een straf voor de ontrouw van het volk aan het verbond. Doch het idee van de verlossing uit het leed werd fantastischer naarmate het leed ondraaglijker werd. Zo kreeg de hoop op verlossing een vorm die een typisch element van het joodse geloof zou gaan uitmaken. Het idee van een door God gezalfde redder ontstond: de Messias.⁶

De eerste grote joodse profeet, Jesaja, alsook zijn tijdgenoot Mikeas, waren de eersten die deze messiaanse verlossing voorsagen. Zij waren actief in het begin van de 8e eeuw v.C., toen het noordrijk Israël door de Assyriërs veroverd werd. Jesaja voorspelde de komst van een verlosser die de vijandige, heidense machten zou verslaan en als een rechtvaardig heerser Israël zou regeren. Deze door Jahweh gezondene zou de glorie uit Davids tijd herstellen en zou dan ook afkomstig zijn uit het huis van David. Deze messiaanse voorspellingen vergrootten, behalve de hoop, ook de weerbaarheid en strijdlust van het joodse volk.⁷ Naarmate de situatie voor de joden verslechterde, werd de verwachting van een messiaanse verlosser grootser en bovennatuurlijker. De laatste grote joodse profeet, Daniël, kreeg zijn ideeën omtrent de verlossing als eerste in de vorm van een visioen.⁸ Waarschijnlijk is, dat deze visioenen tijdens de opstand der Makkabeeën rond 165 v.C. op schrift gesteld zijn.⁹ Daniël zag de verlosser als de mensenzoon, die kwam op de wolken om van daaruit neer te dalen. Het goddelijk koninkrijk dat hij zou stichten, zou niet alleen voor Palestina opgaan, maar voor de hele wereld, met Jeruzalem als cosmopolitisch centrum. Naast deze verruiming in de reikwijdte van de messias, werd ook de vorm van de messias meer als geestelijk, bovennatuurlijk gezien, in tegenstelling tot de koninklijke heerser die Jesaja voorspelde. De messianistische verwachting vormde ten tijde van de Makkabeeën een onlosmakelijk bestanddeel van het joodse geloof en zou tijdens de Romeinse overheersing, die in 63 v.C. inging, grote gevolgen hebben.

DE RELIGIEUZE EN POLITIEKE SITUATIE IN PALESTINA TEN TIJDE VAN JEZUS

Toen de Romeinen Jeruzalem veroverden, troffen zij een gecompliceerde politieke en religieuze situatie aan. De grondslag voor deze situatie was gelegd tijdens een nationaal joods verzet tegen de onder-

drukking van de joodse religieuze vrijheden door de Seleucidische vorst Antiochus IV Epiphanes. Deze opstand vond plaats tussen 165 en 142 v.C. en was zo massaal en succesvol, dat de joden er hun religieuze vrijheden en ook een beperkte politieke zelfstandigheid mee wonnen. De hogepriester, de hoogste religieuze autoriteit voor de joden, kreeg van de Seleuciden zelfs een koningstitel, en zo regeerden er tijdens de Seleucidische bezetting van Palestina koning-priesters uit de dynastie der Hasmoneeën. Deze dynastie was gesticht door de leiders van het verzet, de gebroeders Makkabeus. De hogepriester kwam voort uit de traditionele geestelijke aristocratie van het joodse volk, de Sadduceeën.

Tijdens de bezetting van Palestina in de 3e en 4e eeuw v.C. begon zich al een geestelijke groepering van de Sadduceeën te onderscheiden. Ze legde zich meer toe op de bestudering van de Wet dan op het priesterschap, en was minder elitair ingesteld dan de Sadduceeën. Na de opstand van de Makkabeeën, toen de Sadducese priesters zich steeds meer met politiek bezighielden, en ook steeds meer open stonden voor Hellenistische invloeden, kwam het tot een scheiding van deze twee groeperingen. De naam van deze groepering, Farizeeën, betekent dan ook "afgescheidenen" en deze afscheiding bestond vooral in hun strikte interpretatie van de Wet en hun streven naar reinheid en puurheid in de naleving van die Wet.¹⁰ Anders dan de Sadduceeën hechtten deze schriftgeleerden bij uitstek naast de wet van Mozes ook veel waarde aan mondelinge overleveringen en de profetische boeken; geloofden zij in goddelijke voorbeschikking van het lot van de mens en in de onsterfelijkheid van de ziel. Deze religieuze standpunten droegen ertoe bij, dat bij de Farizeeën het messiaans geloof in de komst van koninkrijk Gods ook sterk aanwezig was, met name geïnspireerd door de profeet Daniël.¹¹ Tijdens de 1e eeuw v.C. nam de geestelijke machtspositie van de Farizeeën sterk toe. Dit vanwege het door het volk genoten vertrouwen en vanwege de toenemende verwereldlijking van de Sadducese priesterlijke aristocratie.¹²

In dezelfde periode als de scheiding tussen Farizeeën en Sadduceeën ontstond er een derde religieuze groepering, die een nieuwe vorm wilde geven aan haar beleving van het joodse geloof. Over deze groepering is meer bekend geworden dankzij de vondst in 1947 van oude religieuze manuscripten die afkomstig zijn uit de bibliotheek van een afgelegen

klooster te Qumran. Deze manuscripten, de zogenaamde Dode Zee-rollen, behoorden hoogstwaarschijnlijk toe aan deze groepering.¹³ De naam van deze groepering, de Essenen, duidt op hun geneeskrachtige gaven die zowel op lichamelijke als geestelijke ziekten betrekking hadden. De Essenen zonderden zich af in gemeenschappen, die vaak veraf lagen van het wereldlijke gebeuren. De reden voor deze afzondering van de bewoonde wereld was hun afkeer van de machtige hogepriester te Jeruzalem, een afkeer van het zondige stadse leven en de verwachting van de spoedige komst van de Messias, wiens weg bereid zou moeten worden in de woestijn, zoals voorspeld door Jesaja.¹⁴ In de Esseense gemeenschappen was bezit slechts op gemeenschappelijke basis geoorloofd, terwijl de inkomsten vrijwel uitsluitend voortkwamen uit agrarische activiteiten binnen de gemeenschap. De Essenen hadden veel weg van een secte: ze waren zeer ascetisch ingesteld, aan het hoofd van elke gemeenschap stond een leider met absoluut gezag, ze waren allen uniform in het wit gekleed en veel waarde werd gehecht aan bepaalde ritën, waarvan de doopgewoonte in die tijd tamelijk ongebruikelijk was. Ook gebeurde de toetreding tot de gemeenschap pas na jarenlange inwijding en werd een eed van geheimhouding afgelegd. Dit esoterische karakter heeft een grote bekendheid van deze beweging in de weg gestaan. Flavius Josephus echter, die drie jaar bij de Essenen in de leer is geweest, heeft veel over hen geschreven. Hij bewonderde met name hun geneeskrachtige gaven, en noemde hen meesters in de moraal.¹⁵

Passend bij het beeld van een religieuze secte, doch ook tekenend voor de joodse samenleving uit die tijd, is het eschatologische karakter van deze beweging. Zoals vermeld zag zij zich als wegbereiders voor de messias die spoedig komen zou. In de afgelegen streken wachtte zij op de laatste strijd tussen de zonen des lichts en de zonen der duisternis, die vooraf zou gaan aan het messiaanse tijdperk. Hoewel de beweging vreedzaam was en de productie van wapens verbod, personifieerden de Essenen zich toch met deze uitverkoren zonen des lichts en zagen ze de verdorven rest van Israël en de heidense machten als vertegenwoordigers van de duisternis.¹⁶ Hun goddelijke uitverkiezing hadden ze te danken aan hun sobere levensstijl, die een afkeer van elke overbodige luxe inhield, en ook aan hun strikte naleving van de Wet, die tenslotte ingesteld was tot naleving van Gods verbond met de uitverkoren joden. In deze strikte interpretatie en naleving

van de Thora overtroffen zij, volgens Josephus, nog zelfs de Farizeeën.¹⁷ Het beeld dat de Essenen van de Messias hadden, was bijzonder. Er werd geschreven over een dualistische priesterlijke en koninklijke Messias, dit wellicht als afspiegeling van de religieus-politieke situatie in Jeruzalem. Ook beschreven de Dode Zee-rollen de verwachting van een profeet Messias, die waarschijnlijk vergeleken kan worden met de joodse profeet Elias, die de komst van de Messias zou voorbereiden.¹⁸

Ook bij de laatste belangrijke religieuze groepering die ik hier behandel, de Zeloten, speelden eschatologische en messianistische verwachtingen een belangrijke rol. De oorsprong en strekking van deze beweging waren zozeer het gevolg van politiek ontwikkelingen, dat een uitleg hiervan vereist is voor een goed begrip van de beweging der Zeloten. Een belangrijke rol in deze ontwikkeling speelde Herodes de Grote, die met behulp van zijn goede Romeinse relaties in 40 v.C. de koningstitel verwierf ten koste van de Hasmonese hogepriester-koningdynastie. Zijn optreden had een toenemende romanisering van de joodse samenleving tot gevolg en vergrootte de joodse afkeer van de Romeinse bezetting. De Farizeeën en Essenen gingen zich zo steeds meer tegen de Romeinse invloed afzetten en weigerden een eed voor Herodes af te leggen.¹⁹ Toen na Herodes' dood in 4 v.C. bleek, dat zijn zoon niet voldoende capabel was om Palestina doelmatig te besturen, werd Palestina onder direct Romeins toezicht geplaatst.²⁰ Zijn andere zoon, Herodes Antipas, werd nu viervorst van Galilea, en een Romeins praefectus werd aangesteld voor toezicht.²¹ Palestina werd nu schatplichtig aan Rome. In 6 v.C. werd een volkstelling, een zogenaamde census gehouden om de rijkdommen van de inwonenden te kunnen bepalen. Deze census vormde de directe aanleiding tot het ontstaan van een verzetsbeweging, die grote gevolgen voor de joodse samenleving zou hebben.

Het verzet vond plaats in de armste joodse provincie Galilea, die pas in de 1e eeuw v.C. onder invloed van de Hasmoneeën was gekomen. Het verzet werd geleid door Judas de Galileeër, een joods geestelijke, en werd gesteund door Zadok, die uit de meest anti-Romeinse vleugel der Farizeeën afkomstig was. Sociale en religieuze elementen waren in deze verzetsbeweging nauw met elkaar verbonden. De arme Galilese bevolking kon een extra belasting niet opbrengen en wenste daarom niet aan de volkstelling mee te werken. Uit religieus oogpunt wilde men zich niet voor een direct Romeins belang inzetten, omdat dit in strijd was met

de eerbiediging van de enige heer, die werkelijk autoriteit had voor de joden, nl. Jahweh. Dit joods fundamentalistisch nationalisme werd geïnspireerd door de in de Thora vermelde figuur Pinehas, die met geweld de zondige gang van joden met vreemdelingen bestrafte.²² Het gebruik van geweld werd ook gerechtvaardigd door het voorbeeld van de succesvolle opstand der Makkabeeën.

De fanatieke inslag van de beweging kwam tot uiting in hun naam. Zeloten betekent ijveraars, met name ijveraars voor de naleving van het joodse verbond met God. Dit kon alleen optimaal verwezenlijkt worden in een onafhankelijke theocratische staat. Tussen 6 n.C., toen de grondlegger van de beweging de dood vond, en 66 n.C. kreeg de beweging steeds meer aanhang. Het verzet was vóór de joodse burgeroorlog latent aanwezig en stak steeds de kop op, als de joodse vrijheden weer aangetaast werden. Zo kreeg het verzet een impuls tijdens het bewind van de praefectus Pontius Pilatus - van 26 tot 37 n.C. - die herhaaldelijk op provocerende wijze de Romeinse machtspositie benadrukte,²³ en zo het joodse identiteitsgevoel onteerde. Het verzet van de Zeloten kreeg pas het karakter van een burgeroorlog, toen ze in 66 n.C. een Romeinse vesting in Massada veroverden, en in Jeruzalem enkele priesters op hun hand kregen. De vierjarige joodse vrijheidsoorlog, die voor de joden zulke grote gevolgen zou hebben, nam een aanvang.

De strijdbare instelling van de Zeloten werd voor een belangrijk deel gevoed door hun messianistische en eschatologische verwachtingen. De strijd die vooraf zou gaan aan het messiaanse tijdperk wilden zij, in tegenstelling tot de meer afwachtende Essenen, zelf voeren, en zij zagen zichzelf dan ook als martelaars voor de bevrijding van Israël. Via het martelaarschap zou men een plaats verwerven in het op handen zijnde messiaanse rijk, waarvan de komst zo versneld werd.²⁴ Zo werden de zonen van Judas de Galileeër, die hen was voorgedaan in het martelaarschap, als Zelotenleiders door de Romeinen gekruisigd. Het messiaans karakter van de beweging kwam sterk naar voren, toen de kleinzoon van Judas, Menahem, in 66 n.C. als verlosser in Jeruzalem werd binnengehaald. In dit jaar lieten de Zeloten ook munten slaan, waarop zij een nieuwe jaartelling begonnen. Hoe onwrikbaar en fanatiek het geloof van de Zeloten was, werd voor de laatste maal duidelijk toen ze zich na de vernietiging van Jeruzalem in hun fort te Massada terugtrokken, en liever massaal zelfmoord pleegden, dan onder druk van Romeinse belegeraars

de Romeinse keizer als hun heer te erkennen.

De vernietiging van de tempel te Jeruzalem in 70 n.C. symboliseerde het einde van de beperkte joodse zelfstandigheid en hun uitzicht op de vervulling van Jahweh's belofte. Met het wegvallen van de joodse politieke invloed verloren de Sadduceeën hun bestaansgrond en namen de Farizeeën de definitieve leiding over om zo de dragers van de geestelijke joodse erfenis te worden.²⁵

Van de Essenen werd niets meer vernomen. Ook zij zullen uiteindelijk de wapens opgepakt hebben en als de zonen des lichts aan de burgeroorlog hebben deelgenomen. Het klooster te Qumram werd in 68 n.C. door de Romeinen verwoest. Uit de ruïnes van de joodse staat zou echter een nieuw geloof rijzen, dat wél over de hele wereld zijn invloed zou laten gelden en zo de belofte van Jahweh leek te vervullen.

EIGENTIJDSE RELIGIEUZE BEWEGINGEN

Het verhaal van Jezus van Nazareth, later de gezalfde genoemd, speelde zich af in een tijd dat de religieuze en politieke spanningen tot een hoogtepunt kwamen. Hier zal ik trachten aan te tonen, dat Jezus' handelingen en leer in het licht moeten worden gezien van andere religieuze sentimenten, die vooral vorm kregen bij Farizeeën, Essenen en Zeloten. Vertroebeling door de Romeins gekleurde geschiedschrijving van Josephus en de onduidelijke evangelische berichtgeving over Essenen en Zeloten, staan echter een zuiver beeld hiervan in de weg. De veronderstelde vernietiging van de oudste christelijke documenten in de joodse burgeroorlog is een extra handicap.²⁶ De verhouding van Jezus met de Sadduceeën daarentegen is wel duidelijk: door hun ongelof in de opstanding der doden en in de messiaanse voorspellingen van de profeten, alsook hun politieke samenwerking met de Romeinen stonden ze ver van Jezus af. In de evangeliën verwordt deze afstand tot een intense afkeer als de Sadducee hogepriester Kaïfas na Jezus' godslasterlijke uitspraken voor de Hoge Raad zijn mantel doormidden scheurt en hem ter dood wil laten brengen.²⁷

Hoewel de term "Farizeër" nog steeds als scheldwoord gebruikt wordt, hadden zij meer met Jezus gemeen dan wel wordt aangenomen. Net als Jezus stonden zij kritisch tegenover de Sadduceeën en het Herodiaans-Romeins bewind en hechtten zij veel waarde

aan de profetische voorspellingen en een zuivere naleving van de Wet. De polemische discussies die ze met Jezus voerden, wijzen ook niet noodzakelijk op een vijandige houding, maar kunnen uitgelegd worden als een aftasten van kennis en visie van de nieuwe prediker. In de synoptische evangeliën worden de Farizeeën geen enkele maal genoemd bij de gevangenneming, proces en kruisiging van Jezus. Jezus erkende zelfs hun autoriteit betreffende de prediking van de wet en beval die de joden aan.²⁸ Direct daaropvolgend waarschuwde hij de joden tegen de wijze waarop de Farizeeën hun ideeën in de praktijk gestalte gaven. Hij verweet hen hypocrisie, ijdelheid en gebrek aan innerlijke zuiverheid: "Huichelaars, gelijk aan witgepleisterde graven, die van buiten mooi zijn, maar van binnen vol vuil en doodsbeenderen".²⁹ In de nadruk op harmonie tussen intentie en handelen onderscheidde Jezus zich van hen. Zijn omgang met zondaars alsmede zijn genezingen op de sabbat waren voor de formele Farizeeërs onbegrijpelijk en onaanvaardbaar. Het belangrijkste scheidingspunt was echter dat de messiaanse roeping van Jezus, waarop hij zijn autoriteit baseerde,³⁰ niet door Farizeeërs werd erkend. Dit zou grote gevolgen hebben voor de latere joods-christelijke verhoudingen.

Voor wat betreft de kritiek van Jezus op de Farizeeën kan hij op eenzelfde lijn als de Essenen geplaatst worden. Zij schreven over "veinzende uitleggers (van de Schrift), die dorstigen de drank der kennis onthouden en ze met azijn drenken tegen de dorst".³¹ Dit doet denken aan Jezus' verwijt, dat "de Wetgeleerden de sleutel der kennis hebben weggenomen en hen die het koninkrijk trachten binnen te gaan, hebben tegengehouden".³² Er zijn meer overeenkomsten tussen Jezus en de Essenen aan te wijzen: die zijn sinds de vondst van de Dode Zee-rollen bekend geworden. In de raad der Essenen werden 12 mensen benoemd, te vergelijken met de 12 apostelen.³³ De gemeenschap stond onder leiding van een leermeester, die door de Qumran-secte de rechtvaardige leraar genoemd werd, hetgeen doet denken aan Jezus' eigen autoriteit als leermeester. In hun faam als genezers doen ze denken aan de door Jezus gedane wonderbaarlijke genezingen, en ook hun prediking van de armoede komt overeen met Jezus' boodschap aan de rijke jongeling: "Zo ge volmaakt wilt zijn, ga dan verkopen wat ge bezit, geef het aan de armen, en ge zult een schat in de hemel bezitten. Kom dan en volg mij".³⁴ In een Esseens hymnenboek, gevonden te Qumran, werd de bood-

schap van God verkondigd aan de zachtmoedigen, de geknakten van geest en de treurende. Een duidelijke parallel met de boodschap vormen de eerste drie zaligsprekingen in de bergrede: "Zalig de armen van geest; zalig de zachtmoedigen; zalig die wenen"³⁵.

De verwachting van de spoedige komst van het koninkrijk Gods die de Essenen koesterden, maakt hen ook ontvankelijk voor vergelijkingen met de christelijke beweging. Met name in de figuur van Johannes de Doper kan men sterk Esseense invloeden ontdekken. In de evangeliën staat uitdrukkelijk vermeld, dat Johannes het door Jesaja gedane gebod vervulde: "Bereid de weg des Heren, maak recht zijn paden"³⁶. De vervulling van dit gebod, die in de woestijn diende te geschieden, was, zoals vermeld, een van de drijfveren voor de eerste Esseense gemeenschappen om zich in de woestijn af te zonderen. Ook het feit dat de doopgewoonte een Esseens gebruik was, heeft tot gevolg gehad, dat Johannes met de Essenen in verband is gebracht. Wellicht is hij, al of niet blijvend, lid geweest van deze gemeenschap. Zo wordt het koninkrijk Gods, dat Johannes voorbereidde, door Jezus enkele malen als mosterdzaadje gesymboliseerd: het symbool der Esseense gemeente³⁷.

Jezus zelf echter had ook duidelijk niet-Esseense gewoonten. Hij hechte weinig aan strenge rituelen en relativeerde ook bepaalde reinheidsvoorschriften tegenover de Farizeeën, die daarin echter nog minder streng waren dan de Essenen. Ook de ascetische kanten van de Essenen worden door Jezus niet aangehangen: "Niet wat de mond ingaat bezoedelt de mens, maar wat de mond uitkomt"³⁸. Ook stond hij teveel in de joodse samenleving, hetgeen niet met het Esseens isolationisme te rijmen valt.

Juist de betrokkenheid van Jezus met de joodse samenleving alsook de tegenwerking die hij ondervond van de Sadduceeën en Herodianen, duiden op overeenkomsten met de beweging der Zeloten, die door Josephus de vierde filosofie werd genoemd³⁹. Josephus die zich in de joodse oorlog aan de kant van de Romeinen schaarde, geeft helaas een weinig genuanceerd beeld van de belevingswereld van zijn joodse tegenstanders. In ogenschouw nemend dat de Zeloten waarschijnlijk niet slechts de gewelddadige joodse godsdienstfanatici waren die Josephus beschrijft, kan men enkele interessante parallellen ontdekken tussen de Zeloten en Jezus' leer en volgelingen.

De Engelse godsdiensthistoricus Brandon heeft hier veel onderzoek

naar gedaan. Van hem is de theorie afkomstig, dat het anti-Romeins karakter van Jezus door de oudste evangelist Marcus verdoezeld werd door de creatie van het historisch verbazingwekkende verhaal van Pilatus' poging Jezus vrij te spreken⁴⁰. Verbazingwekkend, vanwege het zeer wrede en antisemitische optreden van Pilatus zoals beschreven door Josephus en Philo. Zo probeerde Marcus de schuld voor Jezus' dood naar de Sadduceeën en het joodse volk te verschuiven. Hoewel deze conceptie van dit evangelie van Marcus aannemelijke kanten heeft, ontkracht Brandon zijn visie door de stelling, dat onderzoek naar de historische Jezus uit moet gaan van het in alle evangeliën vermelde feit, dat Jezus door de Romeinen veroordeeld is wegens opruijing van het volk⁴¹. Mijns inziens vermeldt echter alleen het evangelie van Lucas dit gegeven uitdrukkelijk en spelen bij de andere evangelisten godslasterlijke elementen een veel grotere rol. Ook het meenemen van zwaarden in de Hof van olijven en de uitspraak van Jezus over belastingplicht aan de keizer, worden als argumenten te berde gebracht voor Jezus' zelotische trekken⁴². Maar het gebruik van zwaarden wordt door Mattheus ten strengste gerelativeerd, wanneer Jezus het gebruik van zwaarden als gevaarlijk afschildert en onbetekenend tegenover de macht van zijn vader God⁴³. De zwaarden waren volgens Lucas een middel om de profetie van Jesaja in vervulling te laten gaan: "Onder de misdadigers zal hij worden gerekend"⁴⁴. De uitlating: "Geef aan de keizer wat des keizers is, en aan God wat aan God toekomt" kan inderdaad wijzen op Zelotische sympathieën, doch voor zekerheid hieromtrent is de uitspraak té afhankelijk van zijn onduidelijke visie op de plaats van de wereldlijke macht.

Toch is het waarschijnlijk, dat Jezus' sympathie uitging naar de offeringsgezindheid van de Zeloten en hun onvoorwaardelijke trouw aan en strijdbaarheid voor naleving van het joodse verbond met God. Deze sympathie voor de Zelotische strijdbaarheid komt naar voren in Mattheus: "Wie zijn kruis niet opneemt en mij niet volgt, is mij niet waardig" en: "Wie terwille van mij zijn leven verliest, zal het vinden"⁴⁵. Deze uitspraken zijn wellicht geïnspireerd door de gekruisigde Zeloten uit zijn tijd. De naleving diende echter het nieuwe verbond met Jezus te betreffen. De relatie van Jezus met de Zeloten wordt m.i. treffend gesymboliseerd in het verhaal van Lucas over de kruisiging. Aan weerskanten van hem worden twee rovers gekruisigd, waarschijnlijk Zeloten, aangezien dezelfde benaming (Leistai) door Josephus gebruikt werd voor

de Zeloten.⁴⁶ De ene rover bespot Jezus, doch de ander veroordeelt dit en lijkt zich tot Jezus te bekeren, waarna Jezus hem verzekert van een plaats in het paradijs.⁴⁷

Het verband tussen de eis van strijdbare navolging van de gekruisigde Jezus en de Zelotische strijdbaarheid en martelaarschap maken een overlapping tussen de eerste Christenen en Zeloten aannemelijk. Het feit dat een der twaalf apostelen Zeloot genoemd werd, toont dit ook aan, hoewel Marcus dit nog trachtte te verdoezelen.⁴⁸ Ook andere parallellen tussen de christelijke beweging en die der Zeloten maken deze overlapping aannemelijk. Zo wordt het ontstaan van beide bewegingen door Lucas en Josephus in Galilea en in 6 n.C. gesteld. Ook kan men een parallel trekken tussen de messianistische intocht van Jezus in Jeruzalem en de gelijksoortige intocht van de Zelotenleider Menahem. Bovendien zorgden de Zeloten voor vervulling van Jezus' voorspelling over de ondergang van de tempel. Mede ook vanwege het messianistische karakter van beide bewegingen zullen ze veel van elkaar herkend hebben. Het is zelfs mogelijk, dat Josephus, wellicht uit onbekendheid met de bewegingen of met politieke bijbedoelingen, de eerste Christenen tot de zogenaamde 4e filosofie rekende, hetgeen zijn zwijgen over de Christenen zou kunnen verklaren. Het komt overeen met Josephus' gewoonte om alle anti-Romeinse bewegingen over een kam te scheren.⁴⁹

Alle overeenkomsten van Jezus' leven, leer en handelen met andere bewegingen in ogenschouw genomen, kan ik stellen dat hij invloeden van buitenaf heeft ondergaan en omgekeerd zelf ook andere bewegingen beïnvloedde. De Jezus die we kennen uit de evangeliën heeft echter geen deel uitgemaakt van een dezer bewegingen. Deze Jezus stond alleen vanwege de eenzame taak die hij wilde volbrengen: de joodse wet vervullen en de messiaanse voorspellingen van de profeten vervullen.⁵⁰

HET MESSIANISTISCH KARAKTER VAN JEZUS' OPTREDEN

Het messiaanse heil dat Jezus volgens de evangelisten bracht, blijkt door vele joden niet erkend, of zo men wil herkend te zijn. Met zijn intocht te Jeruzalem leek hij wel aan te sluiten bij het beeld van de verlosser dat het sterkst onder het joodse volk en de Zeloten leefde; de koninklijke heerser van Davidische afkomst⁵¹, Jezus bleek deze rol echter maar ten dele te willen vervullen. Tijdens het verhoor voor

de Hoge Raad speelde hij in op de meer bovennatuurlijke messiaanse voorspelling van Daniël: "Van nu af zult ge de mensenzoon zien komen op de wolken des hemels".⁵² Dit bovennatuurlijke, geestelijke element dat Jezus hier aan het Davidische messiasbeeld toevoegde, is ook terug te vinden in de benaming die hij gaf aan het messiaanse rijk. Veelvuldig wordt de term "koninkrijk Gods" in de evangeliën aangehaald. Dit komt overeen met het Esseense dualistische messiasbeeld van de priester-koning. De voorloper van Jezus, Johannes¹ de Doper, sluit ook aan bij de Esseense nadruk op het bereiden van de weg voor de messias. Andere joden herkenden in Johannes de teruggekeerde profeet Elias, van zij verwachtten dat hij het voorbereidende werk zou doen. Ondanks alle herkenbare joodse elementen dat Jezus' messianistisch karakter bevatte, werd hij de verworpen en lijdende verlosser. Ook dat was echter voorspeld door enkele joodse profeten.⁵³ De meeste joden konden hier echter geen messiaans heil in vinden.

Diegenen die na zijn dood wel in hem de verlosser zagen, werden voor een groot probleem gesteld: in hoeverre kon men deze navolging nog verbinden met de traditionele joodse levenswijze en visie? Aanvankelijk werd de navolging van Jezus nog gecombineerd met joodse gebruiken als het synagogebezoek en de besnijdenis: na verloop van tijd begon het christendom een eigen vorm aan te nemen. De prediking van Paulus heeft hier nadrukkelijk invloed op uitgeoefend: hij interpreteerde het messianistische karakter van Jezus als veel universeler en minder exclusief op de joden gericht, dan de eerste volgelingen.⁵⁴ Zo werd de breuk tussen jodendom en christendom steeds dieper. De volgelingen van Jezus noemden zich christenen (Christos = grieks voor "messias"). Dit benadrukte nog de definitieve, verlossende functie die Jezus in hun ogen had en luidde zo een nieuw tijdperk in.

De joods-messianistische traditie blijft in het optreden van Jezus toch duidelijk herkenbaar. Maar ook in andere culturen zijn messianistische bewegingen ontstaan. De godsdiensthistoricus Fokke Sierksma heeft overeenkomsten van Jezus' messianistisch optreden met soortgelijke bewegingen bij primitieve volken onderzocht. Messianisme definieert hij op de volgende (cultureel-antropologische) wijze: "Een complex van verwachtingen die een groep mensen koestert met betrekking tot een op handen zijnde, diep ingrijpende en bovennatuurlijke ontwikkeling in het bestaan van de wereld en maatschappij, aan welke de

groep dikwijls zélf meewerkt om zich van een superieur beschouwde groep te bevrijden".⁵⁵ Dat deze beschrijving van toepassing is op de beweging rond Jezus, zal hieronder uiteen worden gezet.

Als doorslaggevende oorzaak van messianisme ziet Sierksma psychologische factoren. Deze ontstaan, als een superieure groepering, meestal van andere culturele oorsprong, bij de oorspronkelijke bewoners een dusdanig identiteitsconflict teweeg brengt, dat dit zich uit in een fantastische voorstelling van een bevrijding uit een zo gecreëerde minderwaardige positie. De kans op het uitbreken van een messianistische beweging neemt toe, naarmate de sociale onrust in deze gespleten samenleving ondraaglijker wordt.

Van de overeenkomsten die Sierksma verder nog ziet tussen het messianisme bij Jezus en zijn volgelingen enerzijds en bij andere volken anderzijds wil ik de meest relevante punten naar voren brengen.⁵⁶

- Meerdere malen moest een messianistisch profeet voor het tribunaal van een buitenlandse bezetter verschijnen.⁵⁷
- Vaak ontstaat een messianistische beweging in een achtergesteld gebied, zoals Galilea.
- De messiaanse profeet verricht vaak wonderen en krijgt visioenen, vergelijkbaar met de voorspelling over de ondergang van Jeruzalem en verschijning van Mozes en Elias aan Jezus.
- Messianisme is vaak verweven met nationalistische elementen, waarmee ook Jezus werd geconfronteerd bij de glorieuze intocht op de ezel in Jeruzalem.
- In het messianistisch handelen stagneren de dagelijkse bezigheden, waarbij men kan wijzen op het neerleggen van het werk van de apostolische vissers die Jezus volgden.
- De drang tot morele hervorming. Deze was echter bij Jezus absolutistischer dan bij de meeste andere messianistische bewegingen. Dit houdt wellicht verband met de streng moralistische joodse cultuur waarin Jezus leefde.
- Als laatste overeenkomst valt op, dat er bij messianistische bewegingen vaak een hechte relatie tussen stichter en organisator bestaat, zoals bij Jezus en Paulus. Hier maakt Sierksma ook een interessante vergelijking met Marx en Lenin. Hier speelt de stelling een rol dat ook de grondlegger van het marxisme zich niet los heeft kunnen maken van zijn joods-messianistische achtergrond en deze in zijn

marxistische leer van de bevrijding van het onderdrukte proletariaat verwerkt heeft.⁵⁸

CONCLUSIE

In het optreden van Jezus van Nazareth is de invloed die uitgegaan is van de drie besproken religieuze bewegingen (Farizeeërs, Essenen en Zeloten) duidelijk herkenbaar. Alle drie streefden ze een nieuwe wijze van naleving van de joodse wet na. De ijverige bestudering en de gepredikte zuivere naleving van de schrift, alsook de vijandige houding tegenover de (met de Romeinen) collaborerende Sadduceeën, zijn aspecten waarin Jezus en de Farizeeërs op een lijn staan.

Jezus legt echter de nadruk op het omzetten van woorden in daden waaraan orthodoxe regels en gewoonten ondergeschikt werden gemaakt. In de religieuze machtsstrijd die ontstond vanwege Jezus' messiaanse pretenties stonden de Farizeeërs noch aan Jezus' kant noch lijnrecht tegenover hem.

De Esseense levenswijze bevat diverse elementen die in Jezus' leer en optreden te herkennen zijn. Het feit dat hij zich liet dopen, de vele genezingen die hij verrichtte, zijn prediking voor de verdrukten en de beperkte waarde die hij toekende aan materieel bezit, zijn hier duidelijke voorbeelden van. Hoewel hij zich veertig dagen in de woestijn terugtrok om te vasten, blijkt Jezus uiteindelijk niet de ascetische en isolationistische levenswijze van de Essenen na te volgen.

Het feit dat Jezus door een Romein veroordeeld is en voor zijn geloof gestorven, doet sterk aan het martelaarschap van de Zeloten denken. De opofferingsgezindheid voor het geloof hebben zij met Jezus gemeen. Het gebruik van wapens blijkt Jezus echter onnodig te vinden vanwege zijn grote vertrouwen in de macht van God. Daarom kan Jezus dan ook niet zonder meer als een anti-Romeinse revolutionair getypeerd worden. Het feit dat een van de apostelen Zeloot was en daarnaast het messianistisch karakter van het optreden van de Zeloten en hun fanatisme, kunnen wijzen op een overeenkomst tussen de eerste christenen en de Zeloten.

In het messianistisch karakter van Jezus zijn diverse joods-orthodoxe en joods-sectarische invloeden bijeengevoegd. Op zowel de orthodoxe Davidische messias als de mensenzoon op de wolken van Daniël wordt door Jezus ingespeeld. In deze dubbelzinnigheid kan men een verband zien

met de Esseense dualistische priester-koning messias. In Johannes de Doper zou men een Esseense wegbereider van de messias kunnen zien, maar ook de teruggekeerde profeet Elias, die door vele joden werd verwacht. In de relatie tussen verlossing en martelaarschap kan men een verband zien tussen Jezus en de Zeloten. Dit onverwachte einde dat toch door enkele joodse profeten voorspeld was, speelde niet in op de dominante joodse messiaanse verwachtingen en verklaart zo de beperkte navolging van Jezus onder de joden. Ondanks het joodse karakter van Jezus' optreden gaan de christenen zich onder invloed van de prediking van Paulus gelijdelijk aan losmaken van de joodse geloofstraditie.

De gebondenheid van het fenomeen Jezus van Nazareth aan zijn historische omgeving blijkt niet het enige te zijn dat zijn uniciteit relativeren. Het messianisme rond zijn persoon blijkt structurele overeenkomsten te vertonen met soortgelijke bewegingen bij primitieve volken. Onderdrukking door een superieure macht, nationalisme, het neerleggen van de dagelijkse bezigheden en visionaire profetiën zijn verschijnselen die zich bij messianistische bewegingen vaak gezamenlijk manifesteren.

F.J.M. ZWETSLOOT

NOTEN:

1. Evangelie van het Griekse "eu-angelion" (goed bericht, blijde boodschap)
2. Sommige stromingen plaatsen de opschriftstelling van de evangeliën in 90 of 100 n.C.. Het evangelie van Mark. wordt vrij algemeen verondersteld het oudste te zijn.
3. Matt. 2:1, Luc 2:2 Herodus de grote en Quirinius volkstelling vielen niet samen. Herodus stierf in 4 v.C. en de volkstelling vond plaats 6 n.C.
4. Gen. 12: 1-3
5. Wes, Versnel, v.d. Vliet, *De wereld van de oudheid* (groningen 1978), 36,
6. S.G.F. Brandon, *Bijbel, geloof en geschiedenis* (Amsterdam 1972), 21.
7. N. Cohn, *The pursuit of the millenium* (New-York 1957), 22.
8. *Ibidem*, 20.
9. *Ibidem*.
10. Vermez en Miller, *Palestine in the time of Jezus* (Edinburgh 1979), deel II, 397.
11. *Ibidem*, 391-393.
12. *Ibidem*, 397-398.
13. *Ibidem*, 583-584, De localisering van de Esseense gemeenschap door Plinius, de periodisering door Josephus, en de strekking van de Esseense boodschap komen sterk overeen met de gegevens over het Qumran-klooster: Plinius, *Historia naturalis*, V, 73; Flavius Josephus, *Bellum Judaicum*, II, 119-122, 135, 150, 151, 154, 159-160.
14. Jesaja 40:3 ; Vermez/Miller, op. cit. , 553.

15. Josephus, op. cit., 119-160.
16. D. Flusser, Jezus (Hamburg 1968), 82. Voor verbod op wapenproductie: Vermez/Miller, op. cit., 567.
17. Vermez/Miller, op. cit., 571.
18. Ibidem, 553.
19. Ibidem, 394-395.
20. Brandon, op. cit., 114.
21. Flusser, op. cit., 6. Een in 1961 ontdekte inscriptie (G.H. de Vries, Bronnen voor de geschiedenis van het Nieuwe Testament (Haarlem 1962)) toont aan, dat de titel van deze "stadhouder" praefectus was en niet procurator, zoals men steeds aannam.
22. Numeri 25: 7-11 ; Brandon, op. cit., 117.
23. Brandon, Jezus and the Zealots (Manchester 1967), 68-69.
24. Wes, Versnel en v.d. Vliet, op. cit., 150.
25. Vermez/Miller, op. cit., 401.
26. Brandon, Zealots, 68-69.
27. Matt. 26:25.
28. Matt. 23:2-3.
29. Matt. 23:24.
30. Matt. 7:29.
31. Flusser, op. cit., 59-60.
32. Matt. 23:12.
33. F. Boerwinkel, Meer dan het gewone (Baarn 1977), 29.
34. Matt. 23:12.
35. Flusser, op. cit., 84 ; Matt. 5:3-5.
36. Matt. 3:3.
37. Flusser, op. cit., 92.
38. Matt. 15: 17-20.
39. Brandon, Bijbel, 116. De eerste drie filosofieën waren die der Sadduceeën, Farizeeën en Essenen.
40. Philo, Legatio ad Gaium, 299; Josephus, op. cit., 175-177.
41. Brandon, Zealots, 328.
42. Resp. Luc. 22:35-38 en Matt. 22:21.
43. Matt. 26: 52-53.
44. Jesaja 53:12 ; Luc. 22:37.
45. Matt. 10: 38-39.
46. Brandon, Bijbel, 119.
47. Luc. 23:39-43.
48. Brandon, Bijbel, 122. Markus gaf alleen bij Simon de IJveraar een Griekse naam op, terwijl hij bij de andere apostelen Hebreeuwse benamingen gebruikte. Dit in het kader van het bezwarende Zelotische element, dat in Rome verzwegen moest worden.
49. M. Stern, Greek and Latin authors on jews and judaism (Jeruzalem 1980), 460.
50. Matt. 5:17.
51. G. Vermez, Jezus the jew (Glasgow 1973), 133.
52. Matt. 26:64.
53. Jesaja 53, Zacharias 12:10.
54. Brandon, Bijbel, 139-142.
55. F. Sierksma, Een nieuwe hemel en een nieuwe aarde (Den Haag 1961), 270.
56. Ibidem, 255-258.
57. Ibidem, 277.
58. Ibidem, 266. Zie ook D. v. Arkel, Speculaties over chiliastische tradities in de westerse wereld, in Vox Theologica, 40 (1970), 71-83.